

A vulgáris latin /b/ és /w/ fúziójának esetleges görög háttéréhez: dialektológia a kontaktológia szolgálatában

Adamik Béla

1. Bevezetés*

A görög-latin nyelvi kapcsolatok vizsgálata hosszú múltra tekint vissza e két klasszikus nyelv kutatásának történetében, nem indokolatlanul. Egyrészt a klasszikus ókori civilizáció két kultúr- avagy presztízsnyelve, az ismert történelmi, kultúrtörténeti körülményeknek és fejleményeknek köszönhetően hosszú évszázadokon keresztül érintkezett egymással, és ez a változó intenzitású érintkezés hovatovább rendszerszerű együttéléssé alakult a Római Birodalom császárkori periódusában, amikor is e két idióma, világos területi és sokszor funkcionális megoszlás szerint is, az Imperium közigazgatásában és kulturális életében, idővel kiteljesedő módon, egyenrangú hivatalos és kulturális presztízsnyelvként működött.¹ Másrészt a görög és latin nyelv változásainak leírása, értelmezése kapcsán, különösen a római császárkor tekintetében (az igazolt nyelvi, főképpen szókészleti kölcsönhatásokon túl) viszonylag számos, ún. párhuzamos változásra, fejleményre figyelt fel a kutatás e két nyelv szinte mindegyik alrendszerét illetően, és számos kísérlet történt e párhuzamos fejlemények közötti esetleges kontaktológiai összefüggések feltárására. E törekvések egyfajta csúcspontjaként, a feltételezett balkáni nyelvsvözettség mintájára és hatására idővel megfogalmazódott az areális nyelvészeti ihletésű „császárkori görög-latin nyelvsvözettség” felvételének igénye, sőt e vélelmezett nyelvsvözettség első nyelvi katalógusát is összeállították már (Kramer 1983), inkább vitaindító, mintsem perdöntő jelleggel és céllal.

A nyelvi alrendszerek tekintetében a vélt és valós párhuzamokat egybegyűjtő Kramer (1983: 120-121) külön, bár rövid bekezdést szentelt a

É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila – Pintér Lilla (szerk.) 2016. *Nyelvelmélet és kontaktológia 3.* Szent István Társulat, Budapest–Piliscsaba. 10–32.

* Jelen tanulmány az OTKA K 108399 ny. sz. „Császárkori latin feliratok számítógépes nyelv-történeti adatbázisa: 3. szakasz” című projektje keretében az MTA *Lendület* Számítógépes Latin Dialektológiai Kutatócsoportban készült.

¹ Minderről részletesen vö. Adamik (2006).

fonológiai parallelizmusok között a bilabiális zöngés zárhang [b] bilabiális zöngés réshanggá [β] válásának is, ami leírása szerint a császárkorban mind a két nyelvben párhuzamosan, a görög és a latin konvergenciájának köszönhetően következett be. Bár a koiné görögben és a vulgáris latinban valóban úgy tűnik, hogy nagyjából egy időben, a Kr. u. első században vált a [b] általánosabb érvénnyel [β] réshanggá, e változás első jelei azonban – mint lejjebb bemutatjuk – a koiné görögben a latin adatoknál jóval korábban, a Kr. e. 2. századtól, sőt a görög dialektusokban (pl. a dórban) már a Kr. e. 5. századtól kezdve is kimutathatók. Így nem annyira konvergencia-jelenséggel, mint inkább egyirányú kontakt-hatással, a latin változás esetleges görög eredetével állhatunk szemben.²

Legutóbb, latin dialektológiai oldalról közelítve a problémához, J. N. Adams (2007: 663-665) foglalkozott a latin [b] és [w] fúzióját tárgyalva a változás esetleges görög háttérével, olyan megfigyelések kapcsán, miszerint a B/V betűcserék latin feliratokon szignifikánsabban gyakoribbak a Római Birodalom egykor hellenizált, mint a hellenizációtól érintetlen nyugati részein, amiből esetleg a változás görög eredetére következtethetnénk. Adams e lentebb részletesebben bemutatásra kerülő nézetet bírálva ugyan rámutatott a hellenizációs megfelelés-elméletnek ellentmondó esetekre, de végül nyitva hagyta a kérdést, hogy a szóban forgó latin változás görög háttérének igazolására alkalmas-e a latin feliratokon adatolt B - V betűcserék időbeli és területi megoszlásának vizsgálata. Így a következőkben arra teszünk kísérletet, hogy a szakirodalom eddigi vonatkozó állításait a Császárkori latin feliratok számítógépes nyelvtörténeti adatbázisán (<http://lldb.elte.hu/>) tesztelve és a Herman Józseftől kidolgozott viszonylagos gyakorisági vizsgálati módszertant alkalmazva (ehhez vö. Adamik 2012) feltárjuk a latin [b]-[w] fúzió lehető legpontosabb időbeli és területi megoszlását, gyakoriságát valamint elterjedését, és megkíséreljük megválaszolni az Adamstól nyitva hagyott fenti kérdést: végeredményben a dialektológia ebben a konkrét esetben a kontaktológia szolgálatába állítható-e?

Vizsgálataink kiindulópontja egy rövid állapotfelmérés kell legyen, ti. hogy az egyszerűség kedvéért *b-v* fúzióként ismert jelenség hogy néz ki a latinban és görögben, illetve folytatásaikban, mert ennek is van jelentősége, tehát az újlatin avagy román nyelvekben és az újjörögben. Mivel a görög nyelvet tételezzük kontaktológiai szempontból kiindulópontnak, nézzük először, hogy a vizsgált jelenség hogy néz ki a görög nyelvben, az ókortól egészen napjainkig nyúlóan.

2. A görög adatok

Mindenképpen említésre méltó, hogy a Kr. e. 323-tól kezdve a Nagy Sándor hódításainak köszönhetően a hellenisztikus korban, főképp a Mediterráneum keleti felében széles körben elterjedt, és pozícióit a római hódításokat követően,

² A konvergencia-magyarázat ellen foglalt állást Binder (2000: 106).

tehát a (kb. 6. század közepéig tartó) római korszakban is megőrző, általánosan használt, közös azaz koiné görög nyelv olyan dialektusok, ti. főképp az attikai és részben az ión ötvözetéből született meg, amelyek nem ismerték a /w/-t (sem /v/-t), így ezt a koiné sem tartalmazhatta.

Bilabiális zöngés spiráns fonéma csak olyan dialektusokban létezett, mint pl. az aiolban és a dóriban, amelyek lényegében nem voltak hatással a koiné formálódására: e dialektusok írásában a (szótageleji) /w/-t a digamma Ϝ jelölte (ebből lesz majd etruszk közvetítéssel a latin F betű). Bilabiális zöngés zárhang, azaz /b/ viszont mindegyik görög nyelvjárásban létezett, így nyilván nem véletlen, hogy a /b/ és a /w/ fúziójára utaló első jelek a „digammás”, tehát a nem ión-attikai típusú dialektusokban mutatható ki, a β és Ϝ keverése kapcsán (vö. Schwyzer 1939: 207-208). A β alkalmi használata Ϝ helyett az ilyen dialektusokban a (Kr. e. 3–2. századi) római hódítás előtti korban (már az 5. században) arra utal, hogy a β-val jelölt hang ilyen esetekben már nem /b/ hanem /β/ (bilabiális zöngés réshang) vagy /w/ (ún. labioveláris félhangzó) lehetett.³ A Boiotiában és Smyrnában a Kr. e. 3–2. században adatolt éβδ- helyetti εβδ- írásmódok mutatják, hogy a változásba a diftongusok félhangzó eleme is bekapcsolódott. Ez a típusú írásbeli keverés lesz azután az egyik, sőt az eredeti görög szavakat tekintve az egyetlen felszíni megjelenési formája ennek a frikativizálódási jelenségnek az olyan görög dialektusokban, így a koinében is, amelyek nem rendelkeztek szótageleji /w/-vel és az azt jelölő digammával (Ϝ).

Rátérve a koiné görögre, idézhetjük Gignac megfogalmazását: „A klasszikus zöngés zárhang /b/ eltolódása /β/ frikatívába először a Kr. e. 2. században adatolt, de nem vált széles elterjedté egészen a Kr. u. 1. századig”.⁴ A β /b/ helyetti /β/ értékét igazolják az olyan, papiruszokról rögzített formák, mint (1) az αω és ευ diftongusok második elemének alkalmi β-val történő írása,⁵ (2) a β alkalmi használata hiátustöltő [w] értékben,⁶ és (3) a latin kölcsönszavak

³ Ezt mutatják a dór Εὐράλης helyetti Εὐβάλης (att. Εὐάλκης, inetimológikus, hiátustöltő Ϝ helyetti β-vel), a kréai διαρειπάμενος helyetti διαβειπάμενος (att. διειπάμενος 'megállapodik', masc. med. pt. sg. nom.) és az élisi Ϝουκίαρ helyetti βουκίαρ (att. οικίας 'ház' pl. acc.) példái (a két utóbbi esetben etimológikus Ϝ-vel).

⁴ Gignac (1970: 200): „The shift of the classical voiced stop /b/ to a fricative /β/ is first attested in the second century B.C. but does not appear widespread until the first century A. D.”

⁵ Gignac (1970: 188) példája a προσαγόρευσε ('megszólította' koiné aor. Sg. 3.) helyetti προσαγόρεψε az 5-6. századból, inverz példái pedig a ῥάβδους ('bot, pálca', pl. acc.) helyetti ῥάυδους Kr. e. 158-ból, ill. a ἐβδόμη ('hetedik', ti. nap, fem. sg. dat.) helyetti ἐβδόμεη a Kr. u. 4. sz.-ból. Vö. még Horrocks (2010: 169): „The progressive narrowing of the articulation of the second element of the original diphthongs /au, eu/, beginning in the 3rd century BC and leading, via [aw, ew], to audible friction, i.e. [aϕ^w /aβ^w, eϕ^w /eβ^w], is first attested in the spellings α(υ)ου/ε(υ)ου, which seem to reflect the consonantal character of the second element. By the Roman period, after the loss of the simultaneous lip-rounding, we seem to be dealing simply with a pronunciation [aϕ /aβ, eϕ /eβ], or perhaps even [af/av, ef/ev] as in Modern Greek; spellings with β (which by this time represented /β/ or /v/, see below) become increasingly common in late Roman and early Byzantine documents.”

⁶ Gignac (1970: 188) példája a προσαγορεύομαι ('hívnak' ti. valahogy, praes. impf. med. sg. 1.) helyetti προσαγορεύομε a 4-5. századból.

V-jének átírása β -vel, a Kr. u. 1. századtól egyre nagyobb gyakorisággal.⁷ A koiné korszak végére tehát a β -val eredetileg jelölt [b] bilabiális zöngés zárhang szóbeli helyzettől függetlenül – feltehetőleg esetlegesen a nazális utáni helyzetet kivéve⁸ – először bilabiális zöngés réshanggá [β], majd végül dentilabiális zöngés réshanggá [v] alakult, és ezt az állapotot őrzi mindmáig az újjörög β általános [v] hangértéke, nazális utáni helyzetben is (vö. Mohay 1999: 462).

A Gignac-féle példatár 3. elemét, a latin szavak görög átírásának forrásértékét természetesen kellő óvatossággal kell kezelni, ahogy erre Adams (2007: 664.) is utal, hiszen a β -s átírások akár latin változást tükröző írásmódokat is megjeleníthetnek. Így az olyan császárkori görög alakok, mint Λιβίου (*Livius*), Νέρβα (*Nerva*) sem a latin, sem a görög oldalról nem használhatók fel, hiszen a változás a Kr. u. 1. században már mindkét nyelvben kimutatható.

3. A latin és román/újlatin adatok

Ezzel rá is térhetünk a latin b-v fúziók kérdésére, amelynek vulgáris latin háttérét Herman (2003: 38, 42-43) és újlatin/román folytatásait Tamás (1978³: 54-55), a vitatott részkérdések ellenére, kellőképpen megvilágítja. A Kr. u. első században beinduló folyamat lényege a következő: egyrészt az írásban V-vel jelölt ún. labioveláris félhangzó [w] azaz a mássalhangzó-szerepet betöltő u elvesztette veláris komponensét és bilabiális réshanggá [β] (később pedig dentilabiális zöngés réshanggá [v]) lett szótageljei helyzetben.⁹ Másrészt a bilabiális zöngés zárhang [b], zárjának feloldódásával frikatívává, azaz réshanggá alakult, legalábbis szóközi, intervokális helyzetben, azaz magánhangzók között. Ez a részleges fúzió (V = [w] > [β] < [b] = B) váltotta ki a helyesírásban a jóval gyakoribb, V helyetti B és a ritkább, B helyetti V hibás írásmódokat a forrásokban (Stephens 1988, 421),¹⁰ amelyek főképp és nagy számban a feliratokon érhetők tetten. A részlegest itt úgy kell érteni, hogy – akár a göröggel ellentétben – a fúzió, legalábbis az újlatin/román nyelvekből visszakövet-

⁷ Gignac (1970: 188) példái az *evocatus* átírása ἠβο[κῆτ]ος formában ἠουο[κῆτ]ος helyett a Kr. u. 2. századból és a *vicarius* átírása βικαρίος-ként οὐικαρίος helyett a Kr. u. 6. századból. Másik példája *Lucius Livius Servius Sulpicius Galba* császár névének összerántott átírása egy Kr. u. 68-as papirusz genitivuszos datálásában, Λουκίου Λιβίου Σερβικίου Γάλβα formában, amelyben a Σερβικίου természetesen nem egy amúgy nem létező *Servicius* név átírása, ahogy Gignac feltételezi, hanem a Σερβ<ίου Σουλπ>ικίου névelemek téves összevonásának eredménye; a normatív átírás tehát Λουκίου Λιουίου Σεροῦίου Σουλπικίου Γάλβα lett volna.

⁸ Vö. Horrocks (2010: 170): „Fricativization then affected the labial /b/ (β = /β/ by the 1st century AD, except after nasals)”. A nazális utáni kivétel, vagyis hogy ez esetben nem változik az ejtés (ha egyáltalán megvolt), nem maradt meg a későbbiekben, a λαμβάνω-t ma [lamˈvano]-nak ejtik, bár a mai görögben már nem létezik ez az ige (Solti Dóra szíves közlése).

⁹ A [w] ejtést olyan ritka írásmódok is igazolják feliratokon, mint az *invenias* ('talál', coni. praes. sg. 2) helyetti IMVENIAS, a [v] ejtést pedig az *eumve* (*eum* 'ő' masc. sg. acc. és -ve 'vagy') helyetti EVNVE, mindkettő a Kr. u. 2. századból (vö. az említett adatbázisban a LLDB-41173 és a LLDB-9851 adatlapokat).

¹⁰ A jóval gyakoribb azt jelenti, hogy pl. az adatbázis adatai szerint a 306 darab, 4-7. századi Itáliai B/V keverés közül 267 (87%) V → B típusú és csak 39 (13%) B → V típusú.

keztethetően, az (összromán fejlődést megtestesítő kései vulgáris) latinban a szóeleji helyzetet nem, vagy csak kis mértékben érintette és egyáltalán nem terjedt ki a szótagvégi helyzetre, így az AV-val írt [aw] diftongusra sem.¹¹

A görögben viszont éppen az volt a jellemző, hogy a fúzió a szóeleji helyzetben és szótagvégi pozícióban, azaz a diftongusok félhangzói elemében is bekövetkezett, tehát a koiné előzményeket folytató újjörög viszonyokat tekintve $\beta = [v]$ (Βασίλης [Vasilis] 'Vaszilisz, Vazul'), $\alpha\nu = [av]$ (αυλός [avlos] 'fuvola') / [af] (αυτός [aftos] 'ő, maga').

Mielőtt a latin helyzetet tárgyalnánk, érdemes az újlatin/román nyelvek nyújtotta képet bemutatni, főképp a szóeleji és nem szóeleji fejlődés különbségeit illetően. E nyelvekben a magánhangzóközi *b* általánosan réshanggá vált (vö. lat. *caballum* > fr. *cheval*, ol. *cavallo* [v], sp. *caballo* [β] etc.), míg a szóeleji *b* alapvetően megmaradt, így többnyire nem esett egybe az eredeti szókezdő *v*-kkel (vö. Tamás 1978³: 55: lat. *bonum* > rom. *bun*, dalm. *bun*, ol. *buono*, fr. *bon*, pr. *bo*, por. *bom*, sp. *bueno* [b] (csak mondatfonetikailag intervokálisan [β]) vs. lat. *vacca* > rom. *vacă*, o. *vacca*, f. *vache*, pr. por. *vaca* [v], sp. *vaca* [b]/[β] mondatfonetikai környezettől függően).¹² Mássalhangzó (azaz likvida) után az újlatin/román nyelvek egy részében meg éppenséggel nem a *b* *v* réshanggá, hanem a *v* *b* zárhanggá válása mutatható ki, nyelvföldrajzi tagolódás szerint nem egységesen és nem következetesen (vö. lat. *corvus* > rom. *corb*, ófr. pr. *corp* (f. *corbeau*) vs. ol. po. *corvo*, log. szárd *korvu*, sp. *cuervo*), ergo az alaphelyzetnek itt is a *b* és *v* külön tartása mondható. Az újlatin/román nyelvekből kibontakozó kép továbbá nagyjából és egészében megfeleltethető, illetve azonosnak mondható az újlatin nyelvállapotba való átmenetet közvetlenül megelőző legkésőbbi, tehát kb. a 8. század első felére datálható latin korszak nyelvi képével.¹³

¹¹ Egyáltalán nem találunk példát a latin feliratokon az *au* diftongus AB írására, tehát nincsen *CLABDIVS *Claudius* vagy *TABRVM *taurum* helyett. Ennek fordítottjára, tehát a mássalhangzó előtti *ab* hangsor AV elírására sincsen egyértelmű latin feliratos példa: ennek oka, hogy a zöngés zárhangok, így a *b* változása *r* és *l* előtt már újlatin/román, és azon belül is nyelvföldrajzilag tagoltan érvényesülő jelenség volt, vö. a vulgáris latin *fabru(m)* 'kovács' folytatásait: olasz *fabbro*, ófrancia *fevre*, provanszál *faure* etc., REW no. 3120 és Tamás (1978³: 66 sk.) egyéb példákkal.

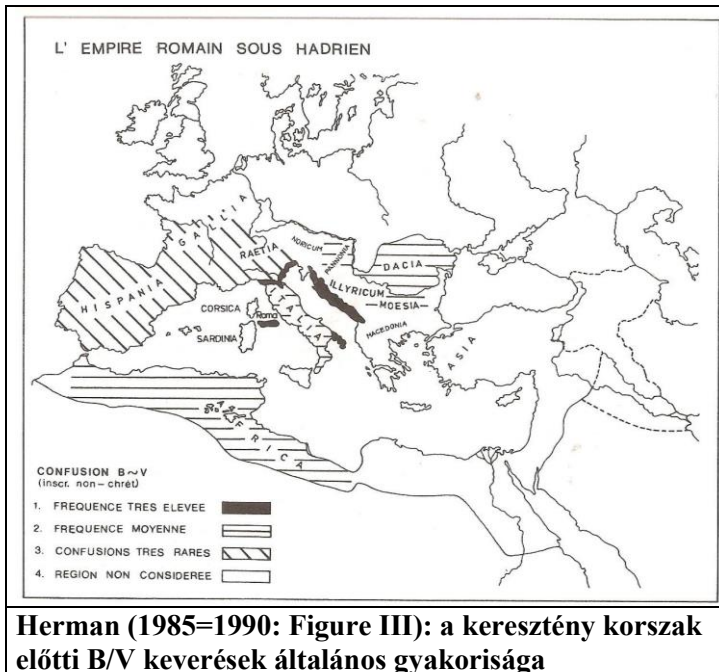
¹² Ezt a kijelentést akkor is fenntartjuk (Tamással és Politzerrel együtt), hogy ha egyes, többé-kevésbé elszigetelt, többnyire dialektális példák ennek ellenkezőjére (is) mutathatnak. Általánosabbnak csak a szárd szóeleji *b*- és *v*-zárhangban és a dél-itáliai, szicíliai szóeleji *b*- és *v*-részhangban való, nagy valószínűséggel különnyelvi folytatása mondható (vö. lat. *vacca* log. szárd *bakka* és dalm. *baka* folytatását, vagy a lat. *bucca* ol. *bocca* ol. *bocca* mellett dél-olasz dialektális *vocca* változatát; vagy a latin *vulpe* olasz *volpe* mellett toszkán *bolpe* dialektális változatát etc.).

¹³ A latin-újlatin átmenethez vö. Herman (2003: 85-89) és Adamik (2009: 21-22).

4. A korábbi latin dialektológiai irodalom eredményeinek felhasználhatósága

Ezek a görög és latin közötti, a szóbeli helyzetre tekintettel lévő megvalósulási különbségek lesznek segítségünkre a latin változás esetleges görög háttérének felderítésében, hiszen a jelenség latinon belüli gyakoriságának területi megoszlása nem mindig, vagy nem egyértelműen feleltethető meg az érintett területek hellenizáltságának mértékével, ahogy erre már J.N. Adams (2007: 663-665) felhívta a figyelmet Gratwick (1982) megfigyelései kapcsán. Gratwick (1982: 32) vizsgálatai szerint ugyanis a [b] - [w] fúzióra utaló B - V betűcserék latin feliratokon sokkal gyakoribbak a birodalom latin részének hellenizált területein (Róma, Ostia, Dél-Itália etc.), mint a görög nyelv hatásától érintetlen, vagy kevésbé érintett részein (Gallia Cisalpina, azaz Észak-Itália és általában az Alpokon túli területek), ami szerinte a változás görög eredetére utal. Adams (2007: 665) Gratwick megállapításainak mind módszertani alapjait, mind tényanyagát is szigorú, de részben jogos bírálattal illette, többek között rámutatva, hogy a latin felírt anyag a Gratwicktól felvázoltnál tagoltabb megoszlást mutat: vannak olyan nem hellenizált területek is, ahol a B - V betűcserék viszonylag gyakorinak mondhatók (pl. Észak-és Közép-Itália, Hispánia).

Herman József kutatásai szintén óvatosságra intenek, az általános (értsd a szóbeli helyzet szerint nem differenciált) gyakoriságot illetően. Ahogy 1985-ös tanulmányának, a keresztény korszak előtti B/V keverések általános gyakoriságát ábrázoló térképe mutatja, a jelenség nem csak a hellenizációnak erősen kitett Dél-Itáliában és Rómában, valamint a mégiscsak hellenizált területek szomszédságában fekvő Dalmatiában volt gyakori, hanem – az általa vizsgált területeket tekintve – Észak-Itáliában is, tehát olyan területen is, ahol hellenizált sub- vagy adstratumot egyáltalán nem tételezhetünk fel.

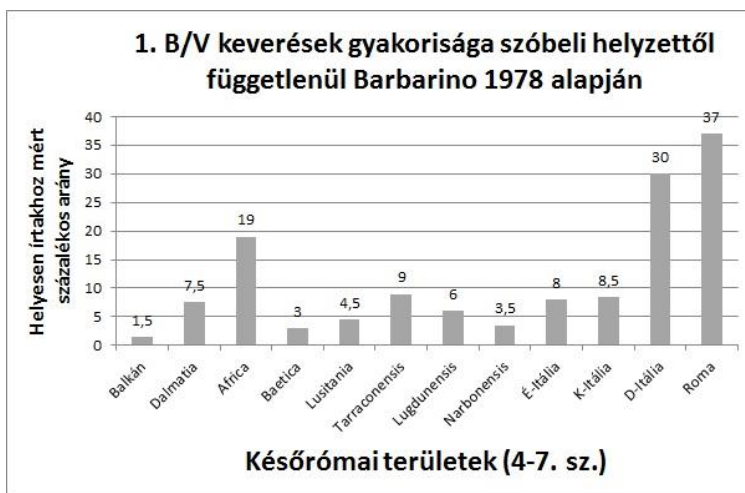

Tehát egy egyszerű és általános, differenciálatlan gyakorisági vizsgálat önmagában feltehetően nem lenne elegendő bármiféle görög hatás igazolását vagy cáfolatát illetően, hanem a területi szempontot egy differenciáltabb fonológiai és tegyük hozzá, kronológiai megközelítéssel is ötvöznünk kell. Kronológiai megközelítésen értem, hogy a latin feliratos anyagot legalább egy korai és egy késői korszakra tagolva érdemes és kell vizsgálni, ami nagyjából megfelel a nem keresztény és keresztény korszak elkülönítésének. Fonológiailag differenciáltabb megközelítésen meg azt értem, hogy a jelen vizsgálatban mindenképpen el kell különíteni egymástól a latinon belül a szóbeli helyzet szerinti előfordulásokat. Minthogy a latin-román fejlődésre alapvetően a szóeleji és az intervokális azaz magánhangzóközi helyzet éles kontrasztja jellemző – tehát hogy a szó elején és nagy valószínűséggel szóbelseji mássalhangzó, alapvetően likvida után is a *b* és *v* külön marad, míg intervokálisán, két magánhangzó között egybeolvad *v*-be, a görögben meg a *b* minden helyzetben *v*-vé válik (az újjörögben nazális után is), a görög hatás elsősorban akkor tételezhető fel, ha a latinra alapjában nem jellemző, *szóeleji*, valamint a *szóbelseji* mássalhangzó utáni B/V keverések tekintetében mutatható ki az egykor hellenizált vagy érzékelhető görög nyelvi behatást felmutató területek szignifikáns érintettsége.

Ezek után nézzük, hogy a korábbi latin dialektológiai szakirodalom ad-e támpontot részünkre a most felvázoltak tekintetében: az eddigi vizsgálatok alapján jutunk-e, juthatunk-e dülőre a feltételezett görög hatás kimutathatóságát illetően? E kérdésekre gyakorlatilag nemleges választ adhatunk, hiszen mint

látni fogjuk, az eddigi vizsgálatok pont abban a differenciált megközelítésben nem vagy alig segítenek, amelyeket fentebb szükségesnek ítéltünk. Vagy a vizsgált anyag kronológiai tagolása hiányos ugyanis, vagy a szóbeli helyzet szerinti differenciálás nem történt meg.

Jól jellemzi a helyzetet, hogy a latin *b-w* fúzióról készült egyetlen monografikus feldolgozás, Barbarino (1978) alapvetően csak a keresztény korszak feliratainak egy ún. reprezentatív válogatására (ILCV) épült,¹⁴ így gyakorisági összehasonlításokat a jelenség tekintetében csak késő-római területek tekintetében lehet elvégezni, ott is csak fenntartásokkal, a görög hatás szempontjából fontosnak tűnő kora császárkori időszakét egyáltalán nem. Mindenesetre, ha megnézzük a Barbarino kutatási eredményeit összegző első diagramot a B/V keverések általános gyakoriságáról, akkor mindenképpen kiugrónak mondható a fúzió okozta keverés gyakorisága Rómában (37%) és Dél-Itáliában (30%); jelentősnek nyilvánítható a latin Africában (19%) és figyelemre méltónak tartható Hispania Citeriorban azaz Tarraconensisben (9%), majd csökkenő gyakorisággal egyre ritkábbnak Közép-Itáliában (8,5%), Észak-Itáliában (8%), Dalmatiában (7,5%) és Gallia Lugdunensisben (6%), illetve még ritkábbnak a többi vizsgált helyen (Lusitania 5%, Gallia Narbonensis 3,5%, Baetica 3%, Balkán 1,5%).

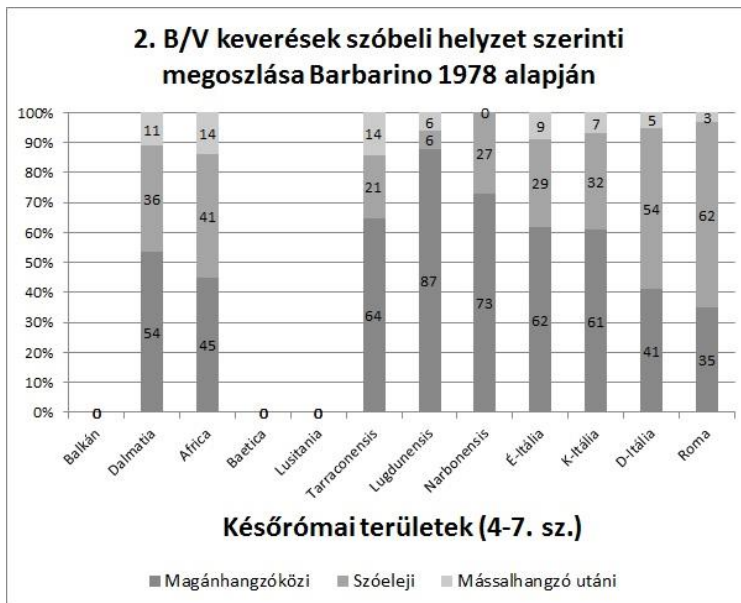

Nem szabad ugyanakkor figyelmen kívül hagynunk, hogy Barbarino adatait, azaz a mért gyakoriságokat torzíthatta az alkalmazott mérési technika vitathatósága: ti. Barbarino a B/V keverések arányát a helyesen írt B-k és V-k számaihoz viszonyította, így a megkapott százalékos arányszámok nem annyira

¹⁴ ILCV = Diehl, E. (1925-1967). *Inscriptiones Latinae Christianae Veteres* 1-4. Berlin.

vagy nem csak a nyelvföldrajzi, hanem ezen túlmenően vagy inkább a nyelvhelyességi viszonyokról tájékoztatnak.¹⁵

A B/V keverések szóbeli helyzetre is tekintettel lévő vizsgálatára azonban már, bizonyos korlátozásokkal, alkalmassá tehető Barbarino munkája, mert a B/V keverések területenkénti adatait szóbeli helyzet szerint differenciáltan is közli, így ezek egymáshoz képesti arányait már megfelelő módon lehetett vizsgálni, ahogy a 2. diagram mutatja (a statisztikai torzulásokat minimalizálendő a vizsgált területek közül kizártuk az alacsony, összesen 10 alatti adatszámot felmutató területeket).

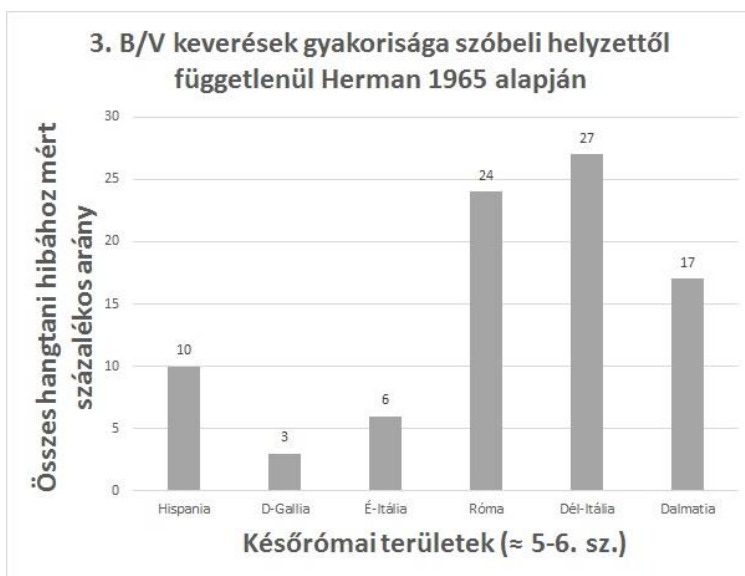
Ebből a 2. diagramból az derül ki, hogy a görög hatás szempontjából relevánsnak tartható szóeleji keverések aránya megint Rómában a legmagasabb (62%, likvida utániakkal együtt 65%), második helyen ismét Dél-Itália áll (54%, likvida utániakkal együtt 59%), harmadikon Africa (41%, likvida utániakkal együtt 55%), Dalmatia feljött a 4. helyre (36% likvida utániakkal együtt 47%), Közép-Itália az 5. (32%, likvida utániakkal együtt 39%), Észak-Itália a 6. (29%, likvida utániakkal együtt 38%), Gallia Narbonensis a 7. (27%, likvida utániak itt nincsenek), Hispania Citerior a 8. (21%, de likvida utániakkal együtt 35%, s ezzel Narbonensis elé kerülne), s végül Gallia Lugdunensis a 9. (6%, likvida utániakkal együtt 12%).

A szóeleji keverések (akár a likvida utániakkal is egyesíthető) arányszám-megoszlása a Barbarino által vizsgált felírt anyagokon tehát úgy néz ki, hogy azokon a területeken a legmagasabb, ahol vélhetően a legnagyobb volt a

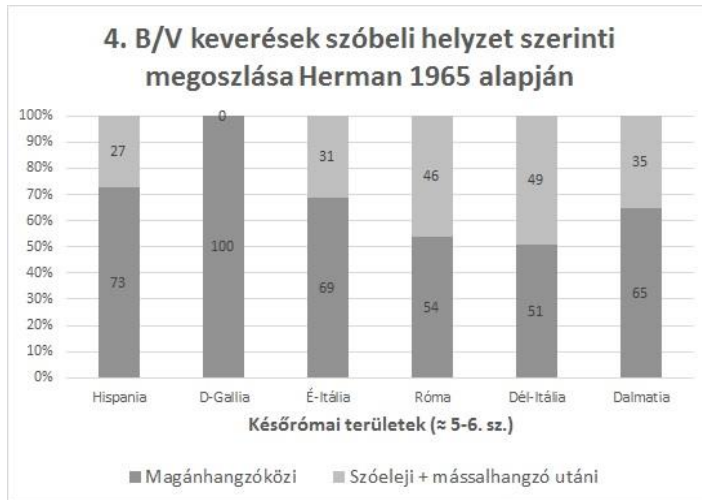
¹⁵ Módszertani kérdésekhez vö. Adamik (2012).

hellenizáció befolyása („substrátum”) mint Róma és Dél-Itália (az egykori Magna Graecia) területén, majd ott volt még jelentős, amely terület mellett, földrajzilag közel, hellenizált terület helyezkedett el („adstratum”), mint a latin Nyugat-Africa (a görög Kelet-Africa mellett) vagy a latin Dalmatia (a görög Macedóniától északra), míg a görög hatástól távolabbi területeken, a földrajzi távolság növekedésével arányosan ez az arányszám egyre csökken.

Bizonyos különbségekkel, de hasonló következtetések vonhatók le Herman József 1965-ben publikált vizsgálataiból, amelyek esetében a vizsgált jelenség általános (szóbeli helyzetre tekintettel nem lévő) megoszlása már pontosabban volt mérhető (vö. 3. diagram), mert a B/V keverések (szóbeli helyzettől független) arányát Herman nem a helyesen írt megfelelők számához, hanem az összes fonológiai hibatípus számához mérte: nála, az általa vizsgált területek közül Dél-Itália vezet 27%-al, 2. Róma 24%-al, 3. Dalmatia 17%-al, 4. Hispania 10%-al, 5. Észak-Itália 6%-al és Dél-Gallia (Vienna és Lugdunum) az utolsó 3%-al.

Herman vonatkozó tanulmánya alapján bizonyos mértékig a szóbeli helyzet szerinti megoszlások aránya is vizsgálható, de mivel Herman a szóeleji és a mássalhangzó utáni tévesztések számadatait egyesítve közölte (valószínűleg a Tamás és Politzer által is képviselt nézet hatására, miszerint a szóeleji és likvidák utáni pozíció együtt halad a *b* és *v* külön tartásában), így csak ezek egyesített arányait tudtuk a magánhangzó-köziek arányaihoz viszonyítani és a 4. diagramon ábrázolni.

Ennek alapján a vélt görög hatás tekintetében alapvető fontosságú, alapjáraton nem latin típusú szóeleji és mássalhangzó-utáni tévesztések tekintetében ismét Dél-Itália vezet 49%-al, második Róma 46%-al, harmadik Dalmatia 35%-al, negyedik Észak-Itália 31%-al, ötödik Hispania 27%-al és hatodik Dél-Gallia 0%-al (Dél-Gallia jelen esetben azonban figyelmen kívül hagyható, mert összes adatszámja 8, ergo 10 alatti, de mivel csak intervokális példákat tartalmaz, esetleges reprezentativitása okán mégis ábrázoltuk). A szóbeli helyzet szerint nem differenciált megoszlások sorrendje tehát majdnem azonos a differenciált megoszlások sorrendjével, csak Hispania cserélt helyet Észak-Itáliával: mindenestre Dél-Itália (az egykori Magna Graecia) első helyre kerülése Rómával szemben (Barbarino vizsgálataihoz képest) mind az általános nem differenciált, mind a fonológiailag differenciált megoszlások tekintetében akár további érvként is felfogható a görög hatás tételezése mellett.

De Herman vonatkozó kutatásai csak a kései, keresztény korszak, főképp az 5-6. század tekintetében igazítanak el bennünket, ugyanakkor éppen az utolsó tanulmányában közölt adatok bizonytalaníthatnak el bennünket abban, hogy a jelenség pusztán földrajzi megoszlásának döntő jelentőséget tulajdonítsunk: 2000-ben közölt tanulmányának vonatkozó adatait közlő 5. diagram ti. minden eddigi következtetést, amit a most felvázolt megnyerő földrajzi megfelelésrendszerre építettünk, romba dönteni látszik.

A vizsgált öt itáliai terület keresztény kori anyagában az összes fonológiai hibát tekintve ugyanis a B/V keverés nem az egykori Magna Graecia területén, a csizma orrán fekvő Bruttium et Lucania (az augustusi 3. regio) területén volt a leggyakoribb (28%), hanem a hellenizációtól nem túlzottan érintett Sardinia szigetén, méghozzá elsöprő fölényrel (62%). Bár az igaz, hogy az archaikus kori görög gyarmatosítás kismértékben Szardínia szigetét is elérte (Olbia kolóniája, Neapolis városa) etc., de arról nem tudunk, hogy a sziget jelentős hellenizációs hatásnak lett volna kitéve, s ha volt, az megérte-e a romanizációt és főképp a sziget latinizációját.

A kései keresztény feliratok disztribúcióját tehát óvatosan kell kezelni, mert Sardinia példája azt mutatja, hogy a *kései* elterjedtség esetleg már latinon belüli fejlődés eredménye is lehet. Sardinia *korai* (értsd koracsászárkori) helyzetéről a B/V keveréseket illetően még egyelőre pontos statisztikával nem rendelkezünk: a sardíniai latin feliratok fonológiáját feldolgozó, de statisztikai, gyakorisági vizsgálatokat nem végző Lupinu (2000: 49 skk.) adattárából az látszik, hogy a B/V keverés a különböző pozíciókban szórványosan már a császárkor elején az 1-2. században megjelenik, de csak a 3. században válik gyakorivá és a keresztény korszakban elsöprő gyakoriságú jelenséggé. A sardíniai anyagnak az LLDB adatbázisába vitele és elemzése segíthet majd e részkérdés eldöntésében.

Ezen a ponton be is fejezhetnénk tanulmányunkat azzal a következtetéssel, hogy a tárgyalt jelenség görög háttere megfoghatónak tűnik a jelenség földrajzi megoszlásában, különösen a „nem latin típusú” szóeleji tévesztések nyelvföldrajzi megoszlása tekintetében, amely szintén reflektálni látszik a hellenizációs viszonyokat. Szardínia esete azonban óvatosságra inthet bennünket, még akkor is, ha e területet tekintve a B/V keverések kora császárkori

gyakoriságát illetően egyelőre nem rendelkezünk megbízható statisztikai vizsgálati eredményekkel.

5. Új módszerek és eszközök bevonása a kutatásba

Ezért is gondoltuk úgy, hogy további, az eddigieknél még differenciáltabb vizsgálatokra van szükség, ezek elvégzésére azonban az eddigi kutatások által összegyűjtött anyag már nem igazán alkalmas. Hogy miért? Az a következőkből kiderül.

A görög hatás igazolásában legfontosabb, szóeleji tévesztéseknek legalább egy része lehet, hogy mégis latin típusúnak nyilvánítható. Az újlatin/román nyelvek egy része ugyanis, mégpedig a spanyol, a katalán, a szárd, a gaszkonyi és a dél-olasz dialektusok a szóeleji *b*-t mondatfonetikai helyzet szerint eltérően realizálják: tehát magánhangzó után [β]-ként, abszolút szóeleji helyzetben, illetve mássalhangzó után pedig [b]-ként (Väänänen 50): a spanyol iskolapélda szerint a *banca* 'bankügylet' szó ejtése ['baŋka], de a *la* névelő után [la 'βaŋka], de ott ez a megoszlás, minthogy a *b* és a *v* nem külön fonéma, a szóeleji *v*-re is kiterjed, tehát a spanyol *vaca* 'tehén' szó ejtése is ['baka], névelővel pedig [la 'βaka], vö. Tamás (1978³: 55).

Nyilván ez a szóeleji *b*-re vonatkozó mondatfonetikailag kondicionált *részleges* újlatin/román [b]/[β] realizáció (*részleges*, hiszen a „szókezdő B és V közti különbség a legtöbb neolatin nyelvben megmaradt”, vö. Tamás 1978³: 55) motiválta azt a szakirodalmi nézetet, amelyet Tamás Lajos is képviselt (1978³: 55), ti. hogy: „A szókezdő B és V a népi latinságban inkább csak mondathangtani okokból folyt össze (pl. *Lucio venemerenti*,¹⁶ ahol a B- hangzóközi helyzetbe került), de a birodalom egyes provinciáiban ez a jelenség eléggé általános lehetett, mert pl. a spanyolban, a katalánban, a szárdban és egyes délolasz nyelvjárásokban a két mássalhangzó története szókezdő helyzetben is közös vágányon halad. Ezért tesz fel egyesek, hogy a B és a V már a népi latinban gyakran egyetlen fonémává egyesült, aminek következtében pl. a *b* és a *v* betűk kiejtése [b], ill. [β] hangoztatással a spanyolban és a katalánban a fonetikai (mondatfonetikai) helyzet függvénye.”

Jelen vizsgálatunk szempontjából mindez azt jelenti, hogy a szóeleji tévesztések az eddigieknél is alaposabban szűrendők meg, differenciálандók: ti. mondatfonetikailag *magánhangzóközi* helyzetűeknek nyilvánítható, immár latin típusúnak nevezhető esetekre és mondatfonetikailag *mássalhangzó utáni* esetekre, melyek – a jelen vizsgálat szempontjából – továbbra is görög típusúnak tarthatók. Egy ilyen vizsgálatra azonban az eddigi szakirodalom által közölt adatok nem alkalmasak, mert ezekben a munkákban a szóeleji B/V keveréseknél pusztán az esetszámokat közölték (ha közölték egyáltalán), az esetek mondat-

¹⁶ Éppen a Tamástól idézett példa nem adatolt, de van *fra/tri vene me/renti* (*bene merenti* helyett) római feliraton, CIL 6, 9886.

fonetikai helyzet szerinti megoszlását ugyanakkor egyáltalán nem vették figyelembe.

A Császárkori latin feliratok számítógépes nyelvtörténeti adatbázisában (<http://lldb.elte.hu/>) azonban már figyelembe vesszük a mondatfonetikai környezetet és a mondatfonetikailag magánhangzóközinek nyilvánítható eseteknél a megelőző kontextust is közöljük, továbbá az ilyen eseteket alternatív, intervokális B/V keveréses kódolással látjuk el.¹⁷ A következőkben tehát bemutatjuk az adatbázis ebből a szempontból már kellő feldolgozottságot elért anyagán, hogy milyen különbségek adódnak, ha figyelembe vesszük a mondatfonetikai helyzetet is a görög hatás megítélése szempontjából.¹⁸

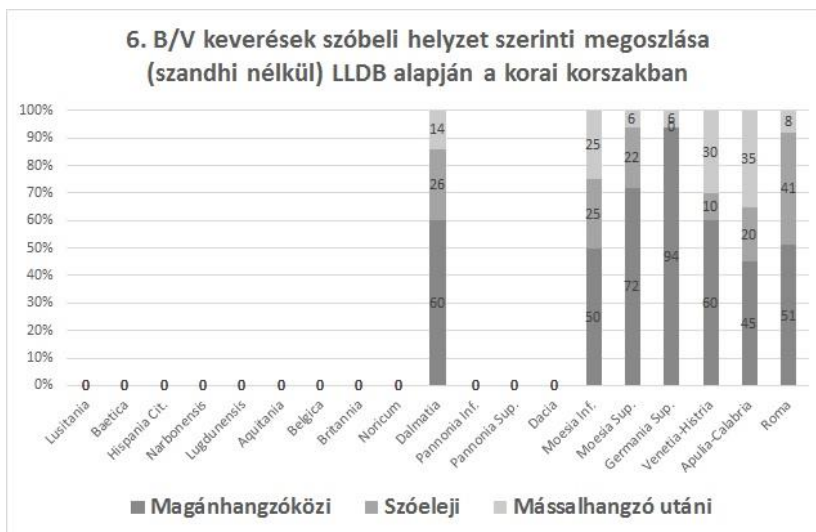
A 6-9. diagramok mutatják a B/V keverések szóbeli helyzet szerinti megoszlását a mondatfonetikai helyzet figyelembe vétele nélkül, majd annak figyelembe vételével, koracsászárkori (300 előtti) és későcsászárkori (300 utáni) bontásban. Itt rögtön hangsúlyozni kell, hogy a jelenség adatoltsága igen eltérő a 19 figyelembe vett (amúgy egyenként össz-adatszámát tekintve 700-nál több adatot felmutató) provinciánál – Róma városát is önálló provinciának számítva – a két korszak tekintetében. Csak kevés területnél lehet, az adatbázis jelenlegi „feltöltöttsége” mellett, a korai és kései korszakot egybevetni, ráadásul a vizsgálat szempontjából fontos területek, Róma, Délnyugat-Itália ill. a latin Africa közül csak – a már alacsony (kb. 20%-os) feldolgozottság mellett is jelentős adatmennyiséget felmutató – Rómát tudtuk vizsgálatunkban figyelembe venni.¹⁹ Továbbá ezúttal is kizártuk a vizsgálatból a B/V keverések tekintetében 10 alatti adatszámú területeket, elkerülendő a statisztikai torzításokat. A tárgyalt területek rangsorát a vizsgált kérdés, tehát a vélelmezett görög hatás

¹⁷ Pl. LLDB-14279: v- > B / (voc.)-v-(voc.) > B, QVI BIXIT = *qui vixit*, ILJug 3, 2567, 3 = CIL 3, 9551, 3, Dalmatia, Salona, Kr. u. 611- 612.

¹⁸ Az LLDB-adatbázis adatait a 2016.01.31-i állapot szerint használtuk fel, a kiterjesztett keresőmodul (http://lldb.elte.hu/admin/search_2.php) következő beállításával: Kód típusa *egyenlő* Consonantismus, Alternatív kód típusa *nem egyenlő* Vocalismus, Nominalia, Verbalia, Syntactica etc. (tehát kizártunk minden olyan mássalhangzóit adatot, amely más módon, pl. morfoszintaktikailag is értelmezhető), Fortasse Recte (tehát kirekesztettük a kontextuálisan vagy filológiai-technikai okokból opcionálisan helyesnek is tekinthető eseteket), c > K, k > C, / x > SX / CS / XS / XSS / XX, g > C (azaz nem vettük figyelembe a pusztán helyesírási háttérű adatokat) és Import (tehát kizártuk a más területről behozott tárgyak feliratos adatait is). A korai korszakra szűrésnél az „Időszak ettől *egyenlő* 1 Kr. u. eddig *egyenlő* 300 Kr. u.”, a kései korszaknál pedig az „Időszak ettől *egyenlő* 301 Kr. u. eddig *egyenlő* 700 Kr. u.” kritériumokat alkalmaztuk, mindkét esetben úgy, hogy a megadott időszaknál szűkebb (jele: [*], pl. 151-200-as vagy 401-500) és tágabb (jele: [*], pl. Kr. e. 27 – Kr. u. 312 vagy 301-750], valamint a korai korszaknál a „lefelé” kilógó (jele: [*], pl. Kr. e. 27 – Kr. u. 14), a kései korszaknál meg a „felfelé” kilógó (jele: [*], pl. 601-800) datálású lapokat is figyelembe vegye a kereső.

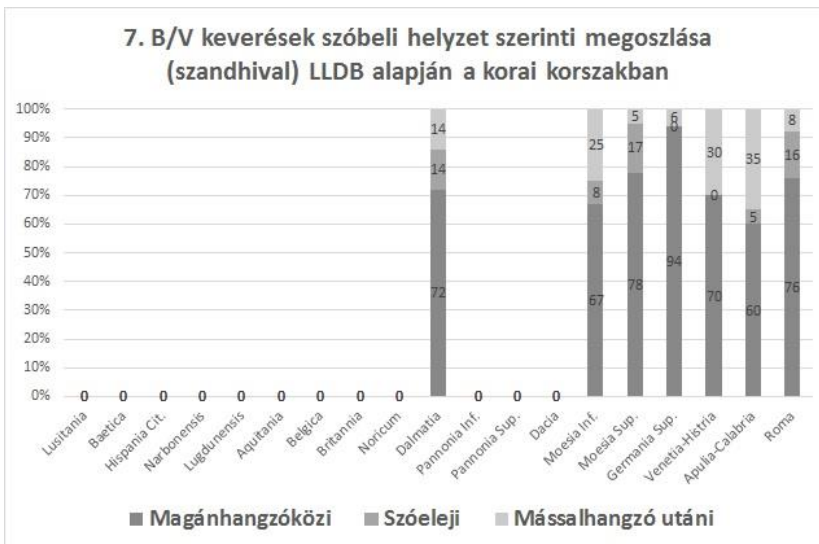
¹⁹ Dél-Nyugat Itália ill. a latin Africa feliratainak feldolgozása csak nemrég indult meg, így ezeket a területeket még nem vehettük figyelembe. Az adatrögzítő csapatot l. <http://lldb.elte.hu/team.php>, a gyűjtési elveket és módszertant l. http://lldb.elte.hu/admin/doc_guidelines.php, a felhasznált feliratos gyűjtemények rövidítéseit: http://lldb.elte.hu/admin/abbrev_bibl.php, az alkalmazott kódrendszer (a kódtípusok példákkal megvilágított felsorolását) pedig: http://lldb.elte.hu/admin/abbrev_codes.php.

szempontjából mindig úgy fogjuk megállapítani, hogy a jelen vizsgálatban latin típusúnak tekintett magánhangzóközi B/V keverések számát a jelen vizsgálatban görög típusúnak tekintett szóeleji és mássalhangzó utáni B/V keverések együttes számához fogjuk viszonyítani, először (a 6-7. diagramok alapján) a mondatfonetikai szempont figyelmen kívül hagyásával (szandhi nélkül), majd (a 8-9. diagramok alapján) a mondatfonetikai szempont figyelembe vételével (tehát szandhival).

A 6. diagram alapján, a *szóeleji* tévesztéseket egybe számítva a *mássalhangzó utáni* tévesztésekkel és azok együttes számát a *magánhangzóközi* tévesztésekhez mérve, a területi sorrend a következőképpen alakul: 1. helyen Apulia et Calabria áll (20%+35%=) 55%-al, 2. helyre került Moesia Inferior (25%+25%=) 50%-al, 3. helyezett lett Róma (41%+8%=) 49%-al, 4-5. helyen végzett holtversenyben Dalmatia (26%+14%=) 40%-al és Venetia et Histria szintén (10%+30%=) 40%-al, 6. helyezett lett Moesia Superior (22%+6%=) 28%-al és 7. tehát utolsó helyre Germania Superior került (0%+6%=) 6%-al.²⁰

²⁰ Adattár a diagramon ábrázolt provincia sorrend szerint, magánhangzóközi, szóeleji és mássalhangzó utáni keverések típusonkénti számának és egymáshoz képest mért arányának megadásával: Dalmatia (21) 60% + (9) 26% + (5) 14% = (35) 100%; Moesia Inferior (6) 50% + (3) 25% + (3) 25% = (12) 100%; Moesia Superior (13) 72% + (4) 22% + (1) 6% = (18) 100%, Germania Superior (15) 94% + (0) 0% + (1) 6% = (16) 100%; Venetia et Histria (6) 60% + (1) 10% + (3) 30% = (10) 100%; Apulia et Calabria (9) 45% + (4) 20% + (7) 35% = (20) 100%; Róma (42) 51% + (34) 41% + (7) 8% = (83) 100%.

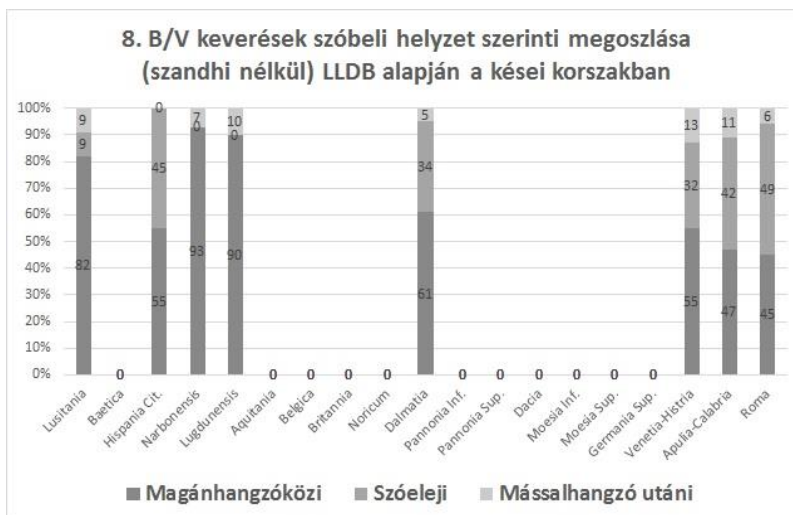
Miután a mondatfonetikailag magánhangzóközi helyzetű szóeleji B/V keveréseket a szóbelseji intervokális tévesztésekhez soroltuk, a mondatfonetikailag nem magánhangzó utáni tehát abszolút szóeleji avagy szóvégi mássalhangzó utáni tévesztéseket pedig ismételten a szóbelseji mássalhangzó utáni tévesztésekkel olvasszjuk egybe, tehát végeredményben az ún. latin típusú keveréseket az ún. görög típusúakkal kontrasztáljuk, akkor a 7. diagram tükrében a következő rangsort kapjuk: 1. helyre került a dél-itáliai Apulia et Calabria (5%+35%=) 40%-al; 2. helyre került a kelet-balkáni Moesia Inferior (8%+25%=) 33%-al, 3. helyen végzett az észak-itáliai Venetia et Histria (0%+30%=) 30%-al, 4. helyre Dalmatia került (14%+14%=) 28%-al, 5. helyezett lett Róma városa (8%+16%=) 24%-al, 6. helyen Moesia Superior végzett (17%+5%=) 22%-al és 7. azaz utolsó helyre Germania Superior került ismét (0%+6%=) 6%-al.²¹ Táblázatosan így összegezzük a kétféle mérés szerinti rangsorolást:

6. diagram	1. AC 55%	2. MI 50%	3. RO 49%	4. DA 40%	5. VH 40%	6. MS 28%	7. GS 6%
7. diagram	1. AC 40%	2. MI 33%	3. VH 30%	4. DA 28%	5. RO 24%	6. MS 22%	7. GS 6%

²¹ Adattár a diagramon ábrázolt provinciasorrend szerint, magánhangzóközi, szóeleji és mássalhangzó utáni keverések típusonkénti számának és egymáshoz képest mért arányának megadásával: Dalmatia (25) 72% + (5) 14% + (5) 14% = (35) 100%; Moesia Inferior (8) 67% + (1) 8% + (3) 25% = (12) 100%; Moesia Superior (14) 78% + (3) 17% + (1) 5% = (18) 100%, Germania Superior (15) 94% + (0) 0% + (1) 6% = (16) 100%; Venetia et Histria (7) 70% + (0) 0% + (3) 30% = (10) 100%; Apulia et Calabria (12) 60% + (1) 5% + (7) 35% = (20) 100%; Róma (63) 76% + (13) 16% + (7) 8% = (83) 100%.

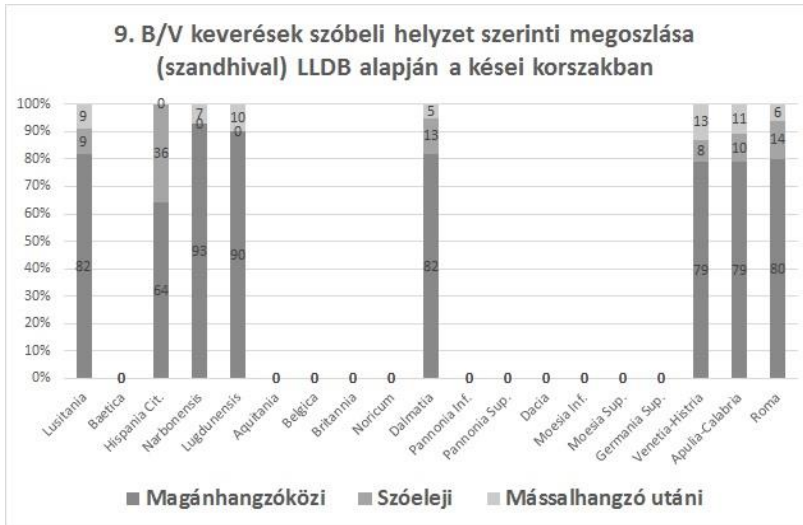
A koracsászárkori, kontaktológiai szempontból valószínűleg döntő jelentőségű időszakot tekintve tehát valóban igazolhatónak tűnik, hogy az egykor hellenizált vagy hellenizált területek szomszédságában lévő területek vezetnek az ún. görög típusú B/V tévesztésekben: itt a szakirodalomban ebben az összefüggésben már sokszor emlegetett dél-itáliai csizmasarok, tehát Apulia et Calabria mindkét mérésben az élre került (55%, ill. 40%-al), de ami még fontosabb, hogy az ebben az összefüggésben eddig egyáltalán figyelembe nem vett Moesia Inferior, a fekete-tengerparti görög poliszaival, gazdag, feliratokon is megnyilvánuló latin-görög kétnyelvűségével, mindkét mérésben a második helyen végzett (50%, ill. 33%-al). A további rangsor tekintetében a kétféle mérés csak egy esetben hozott eltérő eredményt, mégpedig a második mérés szerint harmadik helyezett Venetia et Histria esetében, amelyik az első mérés szerint ötödik volt, és a második mérésben helyet cserélt az első mérésben harmadik helyezett Rómával, amelyik így a második mérés szerint lett ötödik. De Venetia et Histria alacsony 10-es össz-adatszámú éppen a kizárási határértéken mozog (hiszen a *10 alatti* adatszámú területeket zártuk ki a vizsgálatból), így a vizsgálatba vonásától a statisztikai torzítás veszélye miatt szintúgy eltekinthetünk. Ez esetben Róma viszont a szintén gazdag adatszámú Dalmatiával cserél helyet, azaz a második mérés szerint Dalmatia megelőzi az első mérés szerint előtte végzett Rómát. A császárkor folyamán mindvégig jelentős görög kisebbséggel rendelkező Rómától és a görög Macedonia északi szomszédságában fekvő Dalmatia provinciától, különösen a második mérés szerint nem túlzottan elmaradó 6. helyezett Moesia Superior jelentős érdekeltsége (22%) is érthető a görög Macedonia és Thracia szomszédságában. Az is teljesen érthető, hogy a görög területektől távoli Germania Superior alacsony (6%) arányszámával miért került mindkét mérésben az utolsó helyre. Megállapítható tehát, hogy a jelen vizsgálatban görög típusúnak tekintett (tehát a szóeleji és mássalhangzó utáni) B/V-keverések területenkénti arányszámai nagyjából tükrözni látszanak ugyanezen területek valószínűsíthető földrajzi megoszlását a hellenizációban való érintettségük mértéke szerint. Tehát – az egyelőre rendelkezésünkre álló adatok alapján a korai korszakban – azokon a területeken találunk nagyobb arányú görög típusú B/V keverést, amely érintett volt a hellenizáció által vagy amelynek közvetlen szomszédságában hellenizált terület feküdt (Apulia et Calabria, Moesia Inferior), és fordítva, ott regisztrálhattunk kevesebb arányú görög típusú B/V keverést, ahol nem volt hellenizációs befolyás (Germania Superior).

Nézzük végül a késő császárkori megoszlásokat mutató 8. és 9. diagramokat.

A 8. diagram alapján az látszik, hogy a kései korszakban a szóeleji tévesztések mondatfonetikai helyzettől független gyakorisági rangsorában 1. helyen Róma (49%+6%=) áll 55%-al, 2. helyre került Apulia et Calabria (42%+11%=) 53%-al, 3-4. helyezést holtversenyben Hispania Citerior (45%+0%=) 45%-al és Venetia et Histria szintén (32%+13%=) 45%-al, 5. helyezést Dalmatia (34%+5%=) 39%-al, 6. helyre került Lusitania (9%+9%=) 18%-al, 7. helyezést Lugdunensis (0%+10%=) 10%-al és 8. tehát utolsó helyre került Narbonensis (0%+7%=) 7%-al.²²

²² Adattár a diagramon ábrázolt provincia-sorrend szerint, magánhangzóközi, szóeleji és másalhangzó utáni keverések típusonkénti számának és egymáshoz képest mért arányának megadásával: Lusitania (9) 82% + (1) 9% + (1) 9% = (11) 100%; Hispania Citerior (6) 55% + (5) 45% + (0) 0% = (11) 100%; Narbonensis (13) 93% + (0) 0% + (7) 1% = (14) 100%, Lugdunensis (18) 90% + (0) 0% + (2) 10% = (20) 100%; Dalmatia (37) 61% + (21) 34% + (3) 5% = (61) 100%; Venetia et Histria (26) 55% + (15) 32% + (6) 13% = (47) 100%; Apulia et Calabria (25) 47% + (22) 42% + (6) 11% = (53) 100%; Róma (75) 45% + (82) 49% + (10) 6% = (167) 100%.

Ha ezt követően a mondatfonetikailag polarizált megoszlások alapján felállított 9. diagramot vesszük görcső alá, akkor azt láthatjuk, hogy első helyre került Hispania Citerior (36%+0%=) 36%-al; 2-3. helyezett lett holtversenyben a dél-itáliai Apulia et Calabria (10%+11%=) 21%-al és az észak-itáliai Venetia et Histria (8%+13%=) szintén 21%-al, 4. helyezett lett Róma városa (14%+6%=) 20%-al, 5-6. helyen végzett holtversenyben Dalmatia (13%+5%=) 18%-al és Lusitania (9%+9%=) szintén 18%-al, és ismételten 7. helyezett lett Lugdunensis (0%+10%=) 10%-al és 8. tehát utolsó helyre Narbonensis került (0%+7%=) 7%-al.²³ Táblázatosan így összegezhetjük a kétféle mérés szerinti rangsorolást:

8. d.	1. RO 55%	2. AC 53%	3. HC 45%	4. VH 45%	5. DA 39%	6. LUS 16%	7. LUG 10%	8. NA 7%
9. d.	1. HC 36%	2. AC 21%	3. VH 21%	4. RO 20%	5. DA 18%	6. LUS 18%	7. LUG 10%	8. NA 7%

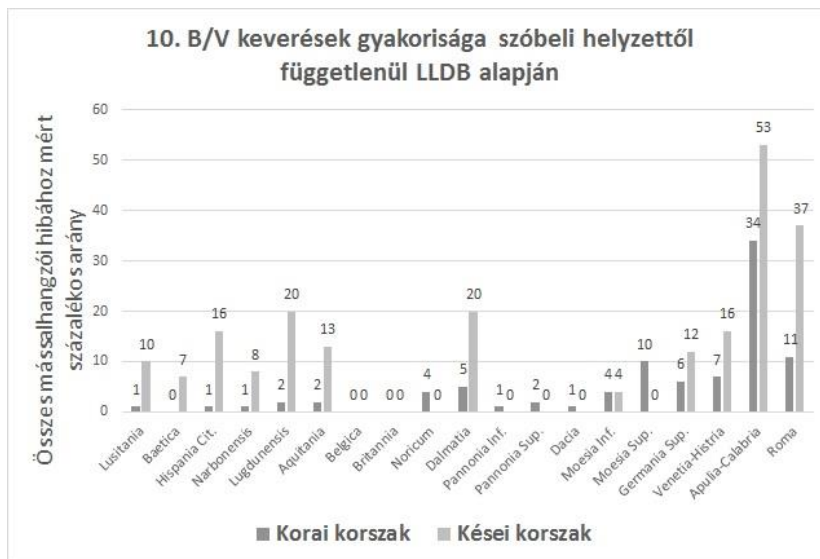
A kései korszakot illetően tehát, legalábbis a vizsgált területek tekintetében, ahonnan egyáltalán figyelembe vehető adatszámval rendelkezünk, egyfajta kiegyenlítődés figyelhető meg az egykor hellenizált és nem hellenizált területek között, mind a mondatfonetikai szempontot figyelmen kívül hagyó (8. diagram) és az azt figyelembe vevő mérés (9. diagram) szerint. Mindenképpen szembeötlő

²³ Adattár a diagramon ábrázolt provinciaorrend szerint, magánhangzóközi, szóeleji és másállhangzó utáni keverékek típusonkénti számának és egymáshoz képest mért arányának megadásával: Lusitania (9) 82% + (1) 9% + (1) 9% = (11) 100%; Hispania Citerior (7) 64% + (4) 36% + (0) 0% = (11) 100%; Narbonensis (13) 93% + (0) 0% + (7) 1% = (14) 100%; Lugdunensis (18) 90% + (0) 0% + (2) 10% = (20) 100%; Dalmatia (50) 82% + (8) 13% + (3) 5% = (61) 100%; Venetia et Histria (37) 79% + (4) 8% + (6) 13% = (47) 100%; Apulia et Calabria (42) 79% + (5) 10% + (6) 11% = (53) 100%; Róma (133) 80% + (24) 14% + (10) 6% = (167) 100%.

a már az első mérés szerint (Apulia et Calabria mögött) harmadik Hispania Citerior élre kerülése a második mérés alapján (Apulia et Calabria elé) vagy az első mérés szerint, Dalmatia mögött hatodik Lusitania egy szintre kerülése a második mérés szerint Dalmatiával. Óvatosságra int bennünket ugyanakkor a körülmény, hogy mindkét hispaniai provincia 11-es adatszámra építve csak a kirekesztési határérték (10) felett van. Ugyanez a kiegyenlítődés mutatkozik Itálián belül is, amennyiben az észak-itáliai Venetia et Histria, amelyik már az első mérés szerint is megközelítette a második Apulia et Calabriát, a második mérés szerint utol is érte a dél-itáliai tartományt. A galliai tartományok, Lugdunensis és Narbonensis, látványos konzervatívizmusa mellett (ti. ezeken a területeken szóeleji tévesztés egyáltalán nem mutatható ki) figyelemre méltó Róma szerepe, amelyik a mondatfonetikai szempontok nélküli első mérésben az élen végzett ugyan, a mondatfonetikai szempontokra tekintettel lévő második mérésben azonban jelentősen lemaradva a negyedik helyre került (1. → 4.). Mivel Róma a korai korszakra vonatkozó mérések tekintetében is hasonló, ha nem is ekkora háttérbeszorulást könyvelhetett el (3. → 5.), ebből esetleg arra következtethetünk, hogy Róma változásokat generáló és továbbító központi szerepe elsősorban a latin típusú (tehát a szóhatárra tekintettel nem lévő magánhangzóközi) *b ~ v* fúzió terjesztésében volt meghatározó (ti. a szóbeli magánhangzóközi keverések 45%-os aránya a mondatfonetikailag magánhangzóközi keverések beolvasztásával, 35%-al, majdnem a duplájára, 80%-ra növekedett!). Hasonló következtetések vonhatók le a többi vizsgált itáliai tartomány és Dalmatia anyagából, ahol a szóbeli magánhangzóközi keverések aránya a mondatfonetikailag magánhangzóközi keverések beolvasztásával Apulia et Calabriában (47% > 79%) 32%-al, Venetia et Histriában (55% > 79%) 24%-al, Dalmatiában pedig (61% > 82%) 22%-al növekedett meg. Mivel a korai korszakban e négy terület tekintetében sokkal kisebb aránynövekedést könyvelhettünk el – Rómában (51% > 76%) 25%, Apulia et Calabriában (45% > 60%) 15%, Venetia et Histriában (60% > 70%) 10%, Dalmatiában pedig (60% > 72%) 12%-ost – ebből is nagy valószínűséggel arra következtethetünk, hogy a kései korszakban a szóban forgó változás immár elszakadt vagy legalábbis kezdett elszakadni esetleges hellenizációs motivációs környezetétől és immár pusztán latinon belüli folyamatként terjeszkedett tovább a latin nyelvterületen, hogy a 7-8. századra elérje az újlatin/román nyelvek előzményeként rekonstruálható állapotot.

Mint ahogy csak e négy terület esetén rendelkezünk egyelőre korai és kései korszakban is összehasonlítható, releváns mennyiségű adattal, még egy körülményre érdemes itt kitérnünk. A mondatfonetikai szempontokat nélkülöző első mérés szerint a szóeleji tévesztések aránya a kései korszakban mind a négy területen megnőtt a korai korszakhoz képest: Venetia et Histriában (10% > 32%) és Apulia et Calabriában (20% > 42%) 22%-al, Rómában (41% > 49%) és Dalmatiában pedig (26% > 34%) 8%-al. Ha azonban kirekesztjük a szóeleji tévesztések közül a mondatfonetikailag magánhangzóközi tévesztéseket, akkor a kép a következőképpen módosul: a korai korszakhoz képest a kései korszakban Dalmatiában a szóeleji tévesztések aránya (14% > 13%) 1%-al, Rómában pedig

(16% > 14%) 2%-al csökkent, viszont Venetia et Histriában (0% > 8%) 8%-al, Apulia et Calabriában pedig (5% > 10%) 5%-al megnőtt. Venetia et Histria esetében a korai korszak összesített 10-es adatszámja a kirekeszthetőség határán mozog, így nem tudjuk nagy biztonsággal megmondani, hogy valóban növekedéssel állunk-e szemben? Így marad az egykori Magna Graecia örököséként a császárkorban mindvégig hellenizált területnek számító Apulia et Calabria enyhe, 5%-os növekedése, amely érzékelhető kontrasztba állítható a római és a dalmatiai, a stagnáláson feltehetően éppen túllibbenő 2%-os, ill. 1%-os enyhe csökkenéssel. Míg a dél-itáliai terület enyhe növekménye valószínűleg még mindig a hellenizáció hatásának számlájára írható, addig a római és dalmatiai kismértékű csökkenés már valószínűleg a későbbi latin/román többségi fejlődést előlegzi meg, amely a szóeleji helyzetben a *b* és a *v* különtartásáról fog szólni.

6. Végkövetkeztetés

Összességében tehát azt mondhatjuk, hogy önmagában a *b/v* fúzió területi elterjedésének egybevetése a hellenizált területek megoszlásával nem vezet, vezethet eredményre a görög hatás feltárásában, mert, bár vannak feltűnő egyezések a latin fúzió általános elterjedtsége és a hellenizált területek elhelyezkedése között különösképpen a korai korszak (1-3. század) tekintetében, vö. 10. diagram (pl. Apulia et Calabria), de vannak eltérések is, amikor ezek a területek, mint a korai Venetia et Histria és Germania Superior, nem fedik egymást (lehetséges hogy ugyanez érvényes a vizsgálatba még nem bevont Sardinia esetére is). A differenciált fonológiai elemzés segítségével, főleg a mondatfonetikai viszonyok figyelembe vételével azonban néhány esetben már az adatbázisunk jelenlegi, teljesnek még nem mondható feldolgozottsága mellett is sikerült a pusztá feltételezésen és lehetőségen túllépni a görög hatás valószínű-

sítésének irányába és a koracsászárkori, döntőnek ítéltető időszak tekintetében az eddigi szakirodalmi állásponton, főként Adams tanácsalanságán a kérdés eldönthetőségét illetően túllépnünk. Úgy véljük, ebben az esetben egy differenciált dialektológiai megközelítés valóban a kontaktológia szolgálatába állítható.

Hivatkozások

- Adamik Béla 2006. *Nyelvpolitika a Római Birodalomban*. Budapest.
- Adamik Béla 2009. *A latin nyelv története az indoeurópai alapnyelvtől a klasszikus latinig*. Budapest.
- Adamik Béla 2012. A császárkori feliratok vulgáris latin nyelvi adatainak dialektológiai érvényessége. *Antik Tanulmányok* 56, 91–105.
- Adams, James N. 2007. *The Regional Diversification of Latin 200 BC–AD 600*. Cambridge.
- Barbarino, Joseph L. 1978. *The Evolution of the Latin /b/–/u/ Merger: A Quantitative and Comparative Analysis of the B–V Alternation in Latin Inscriptions*. Chapel Hill.
- Binder, Vera 2000. *Sprachkontakt und Diglossie. Lateinische Wörter im Griechischen als Quellen für die lateinische Sprachgeschichte und das Vulgärlatein*. Hamburg.
- Gignac, Francis T. 1970. The Pronunciation of Greek Stops in the Papyri Source. *Transactions and Proceedings of the American Philological Association* 101, 185–202.
- Gratwick, Adrian S. 1982. Latinitas Britannica: was British Latin archaic? In: N. Brooks (szerk.). *Latin and the Vernacular Languages in Early Medieval Britain*. Leicester, 1–79.
- Herman József 1965=1990. Aspects de la différenciation territoriale du latin sous l’Empire, in J. Herman, 1990, p. 10–28.
- Herman József 1985=1990. La différenciation territoriale du latin et la formation des langues romanes, in J. Herman, 1990, p. 62–92.
- Herman József 1990. *Du latin aux langues romanes. Études de linguistique historique* (réun. S. Kiss). Tübingen.
- Herman József 2000. Differenze territoriali nel latino parlato dell’Italia tardo-imperiale: un contributo preliminare, in J. Herman and A. Marinetti (szerk.), *La preistoria dell’Italiano. Atti della Tavola Rotonda di Linguistica Storica, Università Ca’ Foscari di Venezia 11–13 giugno 1998*, Tübingen, p. 123–135.
- Herman József 2003. *Vulgáris latin. Az újlatin nyelvek kialakulásának útja*. Tinta. Budapest.
- Horrocks, Geoffrey C. 2010. *Greek: a History of the Language and its Speakers* (Second Edition). Chichester.
- Kramer, Johannes 1983. Der kaiserzeitliche griechisch-lateinische Sprachbund. In: N. Reiter (szerk.). *Ziele und Wege der Balkanlinguistik. Beiträge zur Tagung vom 2.-6. März 1981 in Berlin*. Berlin 115–131. [= Kramer, J. (2011). Von der Papyrologie zur Romanistik, Berlin, 57–80.]

- Lupinu, Giovanni 2000. *Latino epigrafico della Sardegna. Aspetti fonetici*. Nuoro.
- Mohay András 1999. Görög. In: Fodor István (szerk.). *A világ nyelvei*. Budapest, 456–471.
- Politzer, Robert L. 1952. On B and V in Latin and Romance. *Word* 8, 211–220.
- Schwyzler, Eduard 1939. *Griechische Grammatik I*. München.
- Stephens, Lawrence D. 1988. The Role of Palatalization in the Latin Sound Change /w/ > /β/. *Transactions of the American Philological Association* 118, 421–431.
- Tamás Lajos 1978³. *Bevezetés az összehasonlító neolatin nyelvtudományba*. Budapest.
- Väänänen, Veikko 1981³. *Introduction au latin vulgaire*. Paris.

Adamik Béla

MTA Nyelvtudományi Intézet

Lendület Számítógépes Latin Dialektológiai Kutatócsoport

adamik.bela@nytud.mta.hu